

estetika režije

pozorišna režija i njena estetska uslovjenost

radoslav lazić

Veinsteina knjiga »La mise en scène théâtrale et sa condition esthétique« predstavlja jedno od najboljih naučnih ostvarenja s područja kazališne estetike.

Božidar Violić

Vensteina knjiga, kapitalna studija, temeljno i nezaobilazno delo kada je u pitanju savremena teorija pozorišta i estetika pozorišne režije, reklo bi se da nam dolazi sa izvesnim zakašnjenjem. Pa ipak, ova značajna estetička studija, napisana još pedesetih godina i najpre branjena i održana kao naučna teza u krugu Etjena Surioa na pariskoj Sorboni, kojoj će i sam Venstein pripadati, privukla je pažnju naših teatologa odmah po svome objavljanju. Zagrebački teatrolog Zvonimir Mrkonjić ukazao je, u svom iscrpnom ogledu Andre Venstein i kazališna mizanscena, na paradoks estetike modernog teatra:

»Možda nijedno područje čovjekova stvaralaštva ne izmiče toliko analitičkom duhu kao teatar. Ali kazati da je to zbog njegove mnogostrukosti, samo je nedovoljno objašnjenje, jer se u tom slučaju govorio ne o njemu samome već o njegovim elementima od kojih počinje jedna od najčudesnijih sinteza. Objasnitako mnogostrukost postaje jedinstvo, kako se individualni udjeli pretvaraju u »zajedničko nadahnute«, jedan je mogući pristup fenomenu kazališta koji ne zaobilazi njegovu suštinu. Polazeći od ove spoznaje, čini se da su do danas praktičari mnogo bolje uspijevali da shvate teatar nego što su ga kazališni estetičari, teoretičari objasnili. Rijetki su slučajevi da praktičar teoretičira: Jouveto Dezinckarnirani glumac izravno je iskustvo zbijeno u isprekidanu, aforističku formu. Teoretičiranje pretpostavlja izvjesno odvajanje; tako se Craig, Artaud i Baty odvajaju od svoje kazališne prakse da bi ponekad nazrijevali kazalište budućnosti.«

No, nauka o kazalištu relativno je vrlo mlada (bez obzira što o njemu govoriti već Aristotel u *Poeticis*); među one koji smatraju da na ovom području ostaje još mnogo da se učini spada i Andre Venstein, konzervator u »Arsenalu«, pariskoj biblioteci kazališne umjetnosti, koji smatra da ispitivanje o kazalištu ne samo da obogaćuje estetiku i nauku o kazalištu, već može biti od koristi samoj kazališnoj praksi. Veinstein ne prilazi kazalištu ni kao filozof ni kao psiholog; on je prvenstveno estetičar i kao takav zauzima se za djelatnost što ima središnje značenje u stvaranju živog kazališnog djela. To je, naime, teatarska mizanscena, koju uzima za predmet svoje studije. Iako se kod nas pojmu mizanscene ograničuju značenje na razmještaj i kretanje glumaca po pozornici, uzimati ćemo ga u izvornoj akceptaciji kao »funkciju koja se sastoji u spremanju i upotrebi ljudstva i scenskog materijala u svrhu predstavljanja nekog dramskog djela« (A. V.).

Ako mizanscenu shvatimo kao srž kazališnog djela, čiji se pojam u posljednje vrijeme rado izjednačuje sa samim pojmom kazališne umjetnosti, nijeno opravданje moramo sagledati u čitavoj povijesnoj perspektivi razvoja teatra.«¹

Mrkonjićevoj natuknici ne bismo imali ni šta dodati ni oduzeti, jer precizno, jasno i nedvosmisleno određuje siže Vensteineve studije *Pozorišna režija i njena estetska uslovjenost*, koja se u nas objavljuje, uz saglasnost autora, u sažetom naslovu *Pozorišna režija i estetika*. Valja dodati i napomenu kako Mrkonjić u svom analitičkom ogledu o Vensteinevoj studiji čitaocu predstavlja celokupnu sadržinu, evoluciju i ideju Vensteineve estetike režije, njegovo sistematsko istraživanje fenomena rediteljskog stvaralaštva, koje po sumi saznanja o umetnosti režije predstavlja jedinstveno delo ne samo u francuskoj nauci o teatru, već i svuda gde stvaraoci sebi postavljaju pitanja o svojoj umetnosti i gde se teorija i estetika trude, skromno, da im u tom pomognu.

Vensteinevo studiozno tumačenje pozorišne režije i njene estetske uslovjenosti, čini se, bolje ćemo razumeti i pojASNITI njegovim uputstvom u samu metodu tumačenja:

– »Tumačiti« znači dati smisao, čitljivost, razjasniti i izneti namere i osećanja nekog drugog, prevesti... Značenja koja pretpostavljaju delovanje nekog posrednika između dela, s jedne strane, i nekog pojedinca ili grupe pojedinaca, s druge strane, a to delovanje iskazuje se postupcima *tumačenja* (u smislu *davanja značenja nečemu, davanja svoga osećanja o nečemu, zatim prevođenja* – u smislu prenošenja jednog jezika na drugi jezik), prilagodavanja, to jest *preobražavanja* prvočitnog dela zavis od:

a) zahteva svojstvenih novom izvedenom delu – tehničkog i umetničkog delovanja prevoda i umetnosti kojoj pripada;

b) zahteva svojstvenih publici kojoj je delo namenjeno.²

Ove metodološke napomene treba uzeti ne samo kao misao o režiji kao tumačenju, već i tumačenje kao davanje smisla predmetu estetike režije. Stoga je tačna misao Pjera Brisona da je »uspeli režije uspeh osećanja« i, naravno, razumevanja. Shvatiti složene estetske procese režije i jeste cilj Vensteineve estetike režije.

U zaključku svoje studije Venstein piše:

»Još donedavno potpuno ignorisana od estetike, režija joj, međutim, pruža – ova studija to može posvedočiti – predmet istraživanja utoliko povlašćeniji, ukoliko ta nova nauka ima šta da ponudi i šta da prihvati.«³

I odista, estetika sve više može da »prihvati« od mnoštva »ponuda« što joj pruža umetnost savremene režije. Dvadeseti vek je nazvan stoljećem režije. Pozorište naše vremena snažno su obeležili *rediteljski teatar* i nove tendencije dramske režije u njemu. Kolektivnu umetnost reditelji našeg vremena, više nego ikada ranije, predvode u prostorima teatra, ali i u drugim dramskim umenostima – filmu, na radiju, televiziji, u intermedijalnoj i multimedijskoj režiji.

»Istorija savremenog pozorišta izgleda sada više kao delo reditelja nego kao delo autora i glumca. Imena Antoana, Krega, Kopa, Stanislavskog, Mejerholda ili Piskatora stoe u imena Čehove, Klodela, Gorkog ili Pirandela. Šta bi bio Žirov bez Žuvea?« – s pravom se pita Bernard Dott u svom ogledu *Režija, nova umetnost?*

Vensteinevo ukazivanje na plodotvorni odnos režije i estetike, kao i Dottova teza o režiji kao novoj umetnosti – od posebnog su značaja za razvoj teorije teatra i nauke o pozorišnoj umetnosti.

Ovim refleksijama treba svakako dodati i misao poljskog teoretičara režije Edvarda Čatoa, koji u svom nezaobilaznom traktatu o režiji i *Paradoks o reditelju* ističe da »reditelj vlasti svim i svačim«. Čato ističe i zanimljivu misao o reditelju kao prvom kritičaru svoga dela:

»Režiser je trener, organizator, učitelj, inspirator, a uz to i idejni vaspitač, političar i diplomat, tumač sadržaja i prvi kritičar.« Tako o rediteljskoj svestranosti misli Čato. Po njemu je i kritičar, u izvesnom smislu, reditelj književnosti, ali on nije stvaralač. Reditelj je stvaralač! Previše se govori o pravima i svojstvima reditelja, a pre malo o njegovim obavezama, dužnostima i odgovornostima. »Niko nema takvu vlast kakvu ima reditelj« – zaključuje Čato. Vlast reditelja, treba reći, nije vlast manipulacije, već stvaralačka vlast u ostvarivanju umetnosti režije u pozorištu, na filmu, radiju, televiziji... Mada, kada se otvara problem vlasti i umetnosti, ne treba zaobići moguće vidove manipulisanja i samomanipulisanja.

Teatrolig Milenko Misailović, pišući o značaju i aktuelnosti Vensteineve studije, ukazuje na još jedan aspekt koji razmatra autor u svom delu *Pozorišna režija i estetika*:

»Ovo delo značajno je ne samo zato što se bavi jednim od bitnih problema savremenog teatra – fenomenologijom režije, nego i zbog obilja naučno-estetske argumentacije kojom se služi. Polazeći od uloge i značaja reditelja, Venstein ispituje iz istorijskog, psihološkog i sociološkog aspekta rediteljsku funkciju, izvodeći niz zaključaka važnih u teatarskoj teoriji i praksi.⁴

Vensteinevo obuhvatno delo o estetici pozorišne režije podeljeno je u pet tematskih celina:

1. Pozorište, postanak i književna evolucija;
2. Pozorište, literarna egzistencija ili scenska egzistencija;
3. Pojava reditelja ili prastari fenomen;
4. Nepotrebost ili nužnost scenskih sredstava;
5. Reditelj i autor, Stvaranje – tumačenje. Poštovanje – sloboda.

U zaključnom poglavljaju Venstein iznosi svoje poglede o estetici i režiji i estetici s različitim metodološkim gledišta, ukazujući na mogućnosti otvorene estetike režije.

Kao prilog ovom izuzetnoj u svetu teatra i nauke o pozorištu veoma korisnoj Vensteinevoj knjizi, objavljuje se svojevrsno estetičko istraživanje *Međunarodna anketa o režiji*. Različiti odgovori na ista ili slična pitanja o režiji izuzetno su svedočanstvo u traganju za činjenicama »neizrecive umetnosti režije« i njene efemernosti, kao teško »uhvatljive« i »nevidljive« umetnosti.

Središnji problem Vensteineve estetike režije je pitanje mogućnosti definisanja režije kao umetnosti pozorišta. Autora pre svega zanima odnos režije i dramskog dela, složna korelacija reditelja – dramski autor. Položaj i funkcija pozorišne režije, po Venstenu, određeni su sledećim definicijama:

Režija obuhvata celinu materijalnog i personalnog na sceni.

Režija je prenošenje pisanih dela na scenu.

Vensteineva estetika režije, reka bih, u ova dva stava pronalazi osnovu svekolikog promišljanja zadatka reditelja i predmeta pozorišne režije. Otuda se i začela očekivana polemika i kritika Vensteinevih teorema režije. Da li je reditelj »tvorac scenske umetničke celine« ili je »prenosilac« pisanih dela na scenu? Eto problema za žučne rasprave, kojima ne manjka teatar našega vremena. Međutim, Vensten traži oslonce za svoje tvrdnje u autentičnim svedočanstvima i u uvod u svoju studiju piše:

»Dakle, dokumentacija iz prve ruke, koju smo upravo pomenuli, omogućava da se odmah uoči postojanje dve velike suprotnih struja: prve, u većem ili manjem stepenu neprijateljski raspoložene prema režiji, njenim manifestacijama i dramskim koncepcijama koje je ona sadržavala; i druge, režiji naklonjene struje.«

Plodotvorni kritike režije u Vensteinevoj estetici režije, dakako, nije ostala bez uticaja i u našoj sredini. Anketa o fenomenu režije koju smo vodili među jugoslovenskim rediteljima, tragajući za odgovorima na pitanja umetnosti režije, duguje i Vensteinevom uticajima i njegovim naučno-metodološkim usmerenjima. Na naše pitanje da se osvrne na Vensteineve teoreme režije, reditelj Božidar Violić je odgovorio:

»Veinsteinova je podjela uvjetna, analitička, budući da se ova značajna pojava režije međusobno prožimaju i dopunjavaju. Pisano djelo nije moguće prenijeti na scenu bez obuhvaćanja materijalnog i personalnog, kao što cijelinu materijalnog i personalnog na sceni neminovno uključuje elemente književnosti. Ako i nije pisana kao autonomno dramsko djelo, literatura je uvijek sadržana u fenomenu kazališne umjetnosti. I najprimitivniji »čanovaccio« je književnost. Glumac koji na pozornici improvizira tekst »izvodi« književnost, jednako kao što glumac koji interpretira literaturu »izvodi« glumu. S teorijskog su stajališta analogna, bez obzira u vrijednosti i vrste književnog gradiva i izvedbe.«

Dva značenja pojma režija se, prema tome, svode na jedno jedinstveno i osnovno pitanje estetskog odnosa prema fenomenu teatra. O tome odnosu ovisi mjesto i funkcija riječi unutar materijalnog i personalnog, koje reditelj na sceni organizira u jednu cijelinu. To znači da je i bez »prenošenja«

pisanog djela na sceni moguće režirati predstavu u duhu i formi literarnog teatra, kao što se i pisano dramsko djelo može režjom »obuhvatiti« u cijelinu materijalnog i personalnog na sceni. Da nije tako, kazalište ne bi bilo autentična i autonoma umjetnost.

Pokušaji Andre Vensteina da definira režiju kao umjetnost su mnogo manje usjepli od njegovih pokušaja da definira režiju kao vrstu kazališnog posla.⁷

Pa ipak, ponovimo Violićevu pohvalu Venstenovoj studiji, kao i sopstveno mišljenje da je Venstenova knjiga *Pozorišna režija i estetika* jedno od najboljih naučnih ostvarenja s održuća pozorišne estetike. Možemo slobodno reći da Venstenova estetika režije već ima svoje sledbenike u našoj teatralnosti. Naši naučnoistraživački napor u domenima teorije i prakse rediteljske umjetnosti u Jugoslaviji trebalo bi da budu skroman doprinos rasvetljavanju estetskih procesa dramske režije u nas.

Umesto zaključka o značaju, savremenosti i aktualnosti Venstenove estetike režije, ovde ćemo reinterpretirati razgovor sa Andre Venstenom o estetici režije.⁸

Na naše pitanje da li je moguća estetika režije, Vensten je odgovorio: »Pozorište je, srećom, predmet često različitih studija i pogleda, zainteresiranih, ali mi se čini da ove studije, ostvarene na drugačijim stanovištima, nisu bliske estetici. Očigledno je da može biti zanimljivo izučavanje pozorišta sa sociološkog, psihološkog ili pedagoškog stanovišta. Ali najčešće discipline koje se koriste u ovim studijama obično su sociologija, psihologija ili pedagogija – to nije pozorišna estetika. Isto tako, različiti metodi pristupanja pozorišnoj umjetnosti, bilo da je reč o fenomenologiji, strukturalizmu, ili, u novije vreme, semioligiji, ma koliko inače bili zanimljivi, pogrešni su, po mom mišljenju, zato što žele da budu jedini princip objašnjenja. Estetika je jedina disciplina koja s puno prava može da koristi rezultate ovih različitih metoda.«

Govoreći o odnosu teorije i prakse režije, o relacijama estetike i režije, Venstenu smo pomenući paradoks o reditelju, o režiji, kao »neiskazivoj umjetnosti«, na šta je on odgovorio: »Moram reći da treba razlikovati u kojoj mjeri studije estetike režije mogu služiti praksi režije. Potpuno razumem skepticizam pozorišnih ljudi koji se izjašnjavaju za stvaralaštvo u laboratoriji, za jedan sistem pravila koji bi dopustio mladim rediteljima da se bave režijom. U stvari, estetika zauzima poseban plan. Ona ne propisuje pravila, niti principe – ona pokušava objektivno da objasni na kojem stepenu razvoja se nalazi ovaj način tumačenja ili stila. Ubeden sam da takav pristup može biti koristan budućim rediteljima, mada nema za cilj da na bilo koji način postane princip primene. Smatram, naprotiv, da je razmišljanje veoma povezano s praksom, kao što je slučaj o Adolfu Apieu, ili Gordonu Kregu, ili Žaku Kopou, koji su posvetili toliko radova da bi izveli intermedijalnu metodu između estetskog promišljanja i »pravila metiera« – pravila zanata. Njihov stav, s jedne strane, otkriva stalne principe pozorišta, otkriva pozorište prošlosti, ili izvesne modele pozorišta Istoka, elemente koji ostaju kao neosporna vrednost, a istovremeno mogu poslužiti kao inspiracija za stvaralaštvo savremenog reditelja i njegov praktičan rad u teatru.«

Na naše pitanje da iznese svoju sadašnju refleksiju o fenomenu režije, o zadatku savremenog reditelja i predmetu pozorišne režije, kako ih vidi danas, Vensten odgovara: »Pozorište je očigledno umetnička praksa za koju se može reći da je najloženija. Ono se služi sredstvima izražavanja koja su zajednička ostalim umetnostima, ali i s posebnostima u tehničkom izražavanju, i svaki od ovih načina izražavanja prepostavlja poznavanje tih posebnosti. Ova složenost zahteva, sama sobom, više no ma koja druga umetnička disciplina, da izražava jedinstvo. Reditelj je taj koji se nalazi u središtu različitih načina izražavanja. On je na polu puta između dramskog piscisa i publike – dakle, reditelj je svakako čovek koji će ostvariti to jedinstvo na tehničkom planu i jedinstvo na umetničkom planu. Pozorišni gledalac, koji ima i najmanje sluha za pozorište, uznenirene je i najmanjim poremećajem u prikazivanju predstave koja se odvija pred njegovim očima. Nedostatak harmonije i ravnoteže nosi neprestanu opasnost za jednu složenu umjetnost kao što je teatar. Otuda efikasnost režije treba da je povezana s problemom jedinstva stila. Reditelj se, dakle, pojavljuje kao nosilac tog jedinstva.«

Odgovarajući na pitanje o teatralizaciji sveta i režiji u svakodnevnom životu, Vensten je podsetio da je još u vremenu La Fontena, a i pre njega, bilo mišljenja da je svet teatar. »Naše svakodnevno iskustvo, kao i iskustvo onih naroda koji su sačuvani izvesnu spontanost, govori i svedoči o tome da se pozorište nalazi u ceremonijalima, obredima, i mi možemo konstatovati da u našoj savremenoj civilizaciji svakodnevno, bilo u stampi ili drugim oblicima informisanja, postoji jedan oblik obaveštavanja, propagande ili animacije. Prema tome, u svakom trenutku mi se suočavamo s dramatičnim događajima ili zbivanjima koji su odista neka vrsta teatra. Tim više, pozorište je postalo, posebno u televizijskom mediju, slika naše svakodnevnic. Pošto stvari tako stoje i pošto su nam poznate dramske i pozorišne implikacije tekućeg, svakodnevnog života – naš zadatak, što se tiče nas, specijalista pozorišta, jeste u tome (a to je i opasnost) da pozorište vidimo svuda. Treba na sve načine, a to je predmet posebne studije, pokušati utvrditi granice onoga što je pozorište u pravom smislu reči i onoga što pozorište preuzima iz sveta realnosti bez mogućnosti zaključivanja.«

Da li je moguća posebna nauka o režiji?

Vensten potvrđuje: »Režija, kao i svako drugo izražajno sredstvo pozorišta, mora biti predmet naučne studije. Mislim da me ovo pitanje odvodi jednom stanovištu koje mi je sada posebno draga, a to je namera da pokazem na koji način korišćenje dokumenta, koji se odnosi na pozorište, posebno na režiju, može omogućiti istraživanja i naučnu analizu. Aktuelna dokumenta za istraživanje režije su u ovom trenutku napisane režije (knjige režije). Uputstva koja reditelj daje glumcima, postavljanje osvetljenja, utvrđivanje zvuka, fotografije scene, makete dekora i skice kostima, filmovi i gramofonske ploče na kojima su zabeležene pojedine scene, isto tako i video-traka na kojoj su zabeleženi prizori spektakla ili cela predstava – svi ti elementi su osnova za jednu pozitivnu studiju režije. Ovde je, dakle, reč o preciznoj studiji režije. Sve su to pitanja jedne, rekao bih, egzaktne metodologije koja se mora zasnivati na klasifikaciji činjenica o rediteljskoj umjetnosti.«

U svojoj studiji Andre Vensten odgovara na mnoštvo pitanja koja postavlja problematika prirode režije i njene funkcije, poreklo i razvoj rediteljske umjetnosti, odnos režije i dramske književnosti. Iz svega iznetog izlazi da je pred nama delo koje ćemo razumeti strpljivom studijom, promišljanjem fenomena režije, ali i sklonosću za ovu »neiskazivu umjetnost« našega vremena.

U razgovoru o *Artou i istoriji ideja u modernom pozorištu* Vensten će odgovoriti svome sagovorniku: »Kad je reč o prirodi pozorišta, onda srećemo kod Apije, Krega i Artao isto shvatanje, po kojem je pozorište samostalna specifična umjetnost, a ta specifičnost proističe iz kombinovanja igre čisto scenskih izraza u savremenom pozorišnom delu, to će reći spektakla – za razliku od shvatanja koje svodi pozorište isključivo na literarnu umetnost.⁹ Iz te osnovne dileme razvile su se velike rasprave o režiji, koje, eto, traju i u naše vreme, s pitanjima da li je pozorišna režija ostvarivanje celine materialnog i personalnog (dodatajno još i duhovnog) na sceni, ili je režija prenošenje pisano delo na scenu. Evo predmeta za dramatičnu raspravu o pozorišnoj režiji i njenoj estetičkoj uslovijenosti. Upravo o tome raspravlja sveobuhvatna Venstenova estetika režije.

U zajedničkom interesu nauke i umjetnosti, Venstenova analitička studija, bez presedana, jeste jedinstveno sistematsko delo o suštini pozorišne režije, otvorena estetika režije, delo u kojem novi pogledi na rediteljsku umetnost nalaze prostor, jer vreme režije je vreme naše epohe.

¹) Knjiga *Estetika režije* (Pozorišna režija i njena estetska uslovijenost) Andre Venstena, u prevodu Milene Šafarik i Ivanke Pavlović – Marković, upravo izlazi u izdanju beogradskog Univerziteta umetnosti sa predgovorom Radoslava Lazića. (Napomena redakcije.)

NAPOMENE:

1 Zvonimir MRKONJIĆ, *Andre Veinstein i kazališna misao*, »Kritika«, časopis za kulturu, umjetnost i društvena pitanja, Zagreb, veljača 1963, br. 1, str. 79.

2 Andre VENSTEN, *Pozorišna režija i estetika*, str. 306.

3 Isto, str. 345.

4 Bernard DORT, *Theatre public*, ed. du Seuil, Paris 1967. str. 278.

5 Milenko MISAILOVIĆ, *Značajno delo o pozorišnoj režiji*, »Politika«, 20. novembar 1975.

6 VENSTEN, Isto, str. 15.

7 Radoslav LAZIĆ, *Anketa o fenomenu režije*, »Scena«, 5, 1978, str. 65-66.

8 Radoslav LAZIĆ, *Estetika i režija*, Razgovor s Andre Venstenom o estetici režije, »Scena«, 1-2, 1980, str. 142-146.

9 ANONIM, *Arto i istorija ideja u modernom pozorištu*, Razgovor s Andre Venstenom, francuskog prevela Mirjana Miočinović, »Scena«, god. IV, knj. I, broj 2, 1968.

